

Марія Ярмоленко

СУЧАСНИЙ ЕТАП МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ НА ЗАКАРПАТТІ

У статті розкрито сучасний етап міжкультурної комунікації на Закарпатті. З'ясовані основні загальноукраїнські тенденції етнокультурного розвитку, висвітлено специфіку Закарпаття як історичного та територіально-адміністративного регіону України. Відзначено роль транскордонної співпраці у збереженні етнокультурної ідентичності мешканців краю.

Ключові слова: міжкультурна комунікація, ідентичність, етнічні групи, національні меншини, регіон, Закарпаття.

Yarmolenko Maria. The current stage of intercultural communication in the Carpathian region.

In an article disclosed current state of intercultural communication in Transcarpathia. Main national trends ethno-cultural development, lighted specifics of Transcarpathia as historical and territorial-administrative region of Ukraine. The role of cross-border cooperation in the preservation of ethno-cultural identity of the inhabitants of the land.

Key words: intercultural communication, identity, ethnic groups, ethnic minorities, the region of Transcarpathia.

З відродженням державної незалежності України центральним та місцевим органам влади, громадським діячам, представникам етнічних груп вдалося сформуванати належні умови оптимального розвитку етнокультурних процесів на основі забезпечення прав українців та національних меншин, які відповідають міжнародно-визнаним стандартам. Успіх у реалізації завдань збереження і розвитку етнокультурного життя залежить від активної діяльності національних громад, їх представницьких органів – громадських об'єднань та культурно-просвітніх товариств. Метою цієї статті став розгляд розвитку етнокультурної сфери Закарпаття, стану сучасної міжетнічної комунікації як чинника становлення політичної нації в Україні.

Етнонаціональна структура України на початку ХХІ ст. поступово набирає ознак моноетнічної національної держави, подібно до Польщі, Угорщині, Румунії, Білорусі. Частка її державотворчого

етносу (українців) становить більшість і має тенденцію до зростання. Але Україна не форсує цього процесу, залишаючись полікультурним суспільством. Національні меншини, які традиційно мешкають в Україні, разом з українцями розбудовують сучасну європейську демократичну державу. Водночас в Україні вдосконалюється законодавство, створюються механізми для реалізації задекларованих демократичних принципів і засад державної етнонаціональної регіональної політики. Суттєвим кроком у цьому напрямі є приєднання України до конвенцій ООН, ОБСЄ, Ради Європи, які регламентують права титульної нації та національних меншин, партнерство України з відповідними міжнародними організаціями. За оцінками цих авторитетних міжнародних організацій, українське законодавство щодо захисту прав національних меншин відповідає принципам і основним вимогам міжнародно-правових стандартів у цій сфері [1, с. 593]. Керівництво України прагне до вступу країни до Європейського Союзу, що позитивно вплине на етнокультурні процеси в прикордонних регіонах.

Вважаємо, що в умовах європейського розвитку української державності поступово зникатимуть регіональні відмінності в етнополітичній сфері, а на етнокультурному рівні особливості регіонів тільки збагачуватимуть українську націю. Для цього центральна і місцева влада повинна зміцнювати економічні та культурно-освітні взаємини між регіонами, залучивши до цього процесу весь комплекс державних, політичних, культурно-освітніх, наукових та інформаційних чинників. Гуманітарна політика держави має не лише виявляти, але й корелювати регіональні історичні ідентичності – від моделі «радянської історії», «угорської історії» до «української моделі» національної історії. Потребує удосконалення законодавчо-правова база захисту прав та задоволення інтересів національних спільнот, запобігання проявів ксенофобії, нетерпимості та дискримінації на національному і релігійному ґрунті. Це, своєю чергою, потребує максимальної координації зусиль усіх суб'єктів і об'єктів етнокультурної політики в Україні, насамперед державних структур, органів місцевого самоврядування, політичних партій і громадських структур національних меншин і етнографічних груп.

Міжкультурна багатостороння комунікація між усіма етнічними спільнотами на Закарпатті, їхній політичний статус, розвиток

матеріальної і духовної культури в багатьох аспектах постали як результат двосторонніх міжетнічних відносин українців з угорцями, чехами, словаками, румунами, а з іншого боку як результат політики держав, до складу яких входив край. Для сучасного стану етнонаціонального розвитку регіону, під яким ми розуміємо період після відновлення Україною незалежності, характерні процеси прискорення етнічної ідентифікації суб'єктів міжетнічної взаємодії, провідна роль політичної, національної та конфесійної еліти в цьому процесі.

У Закарпатській області спостерігається особливо високий рівень самоорганізації національних меншин. Станом на 2010 р. серед громадських організацій, організованих за етнічною ознакою, у Закарпатській області було зареєстровано 60 національно-культурних товариств зі статусом обласних, зокрема, 13 – угорської, 17 – ромської, 9 – русинської, 5 – російської, по 4 – словацької та румунської, по 2 – німецької та єврейської і по 1 – польської, вірменської, білоруської, грецької спільноти. Вони є провідниками відродження і розвитку мов, звичаїв, традицій, культурно-мистецьких надбань цих меншин [2, с. 377]. Ця система є достатньо сталою і за останні 4 роки додатково було зареєстровано тільки 7 національно-культурних товариств з обласним статусом: дві громадські організації представників русинської громади, по одній ромської, словацької, єврейської, чеської та азербайджанської спільнот [3].

Найчисельнішим і найвпливовішим національно-культурним товариством угорської меншини області є Товариство угорської культури Закарпаття (ТУКЗ), створене в 1989 р. ТУКЗ відстоює правові та конституційні гарантії збереження ідентичності угорців, розвитку їх освіти, мови та культури. Вже в 1993 році товариство об'єднувало 28 тис. членів [4, с. 314]. Станом на 2005 р. їх кількість становила 42 тис. осіб. Одним із важливих досягнень Товариства угорської інтелігенції Закарпаття (ТУІЗ), на думку його голови Ю.Дупки, є створення Об'єднання прикордонних органів самоврядування, яке охоплює близька 70% населених пунктів Закарпаття, Угорщини, Словаччини та Румунії з переважно угорським населенням (1997 р.). «Через цю організацію, – зазначає Ю.Дупка, – ми можемо надати допомогу сільським та селищним головам, через цю організацію населені пункти можуть вести

пошук та підтримувати дружні контакти із органами самоврядування в Угорщині, Словаччині та Румунії» [1, с. 596]. Об'єднання прикордонних органів самоврядування виникло внаслідок транскордонної взаємодії у межах Карпатського єврорегіону. Серед реалізованих гуманітарних проектів Карпатського єврорегіону за участі Закарпаття – транскордонний туристичний шлях «Місцями слави Ракоці» (2012–2014 рр.) [5, с. 84].

Інтереси румунської меншини на Закарпатті представляють соціально-культурні товариства румунів Закарпаття ім. Г.Кошбука та ім. Іоан Міхалі де Апша. Основним завданням організації визначили виховання у молоді любові до рідної мови, історії краю, відродження народних традицій, звичаїв, соціальний захист румунського населення. У вирішенні культурно-освітніх та соціальних проблем румунського населення Товариство ім. Г.Кошбука тісно співпрацює з органами місцевого самоврядування, школами і релігійними об'єднаннями. Воно активно виступило за переведення шкіл у селах компактного проживання румунів на румунську мову навчання, з кирилиці на латинський алфавіт. З його ініціативи близько 200 вчителів шкіл з румунською мовою навчання пройшли перепідготовку у Румунії, понад 150 дітей були направлені на навчання у різні навчальні заклади цієї країни [6, с. 146].

Попри порівняно невелику кількість словаків, що мешкають на Закарпатті, їхні НКТ відіграють досить помітну роль. Так, Товариство ім. Л.Штура має первинні осередки в дев'яти населених пунктах області, де компактно проживають словаки, проводить активну роботу зі збереження і розвитку словацької культури, традицій, звичаїв. Товариство «Матіца Словенська» підтримує тісні зв'язки з урядовими органами та громадськими організаціями Словаччини, зокрема, з Будинком закордонних словаків у Братиславі, Будинками «Матіци Словенської» в містах Кошице, Пряшів, Вранов та ін. За оцінкою «Матіци Словенської» Словаччини, Закарпатська обласна організація вважається однією з найактивніших словацьких організацій у світі, а її голова Й.Гайніш обраний віце-президентом Європейської Ради світового конгресу словаків.

Інтереси російської спільноти на Закарпатті представляють: Товариство російської культури «Русский дом», Закарпатське від-

ділення Всеукраїнської громадської організації «Руський рух України» та товариство «Русь». Як зазначають І.Мигович та М.Макара, серед засновників «Русского дому» були представники 12 національностей, з яких етнічні українці становили дві третини. Тобто у цьому разі йдеться швидше про об'єднання не за національною, а за духовно-культурною ознакою. На рахунку Товариства чимало добродійних та культурно-освітніх справ. За організаційної участі Товариства проводилися вечори пам'яті О.Блока, С.Єсеніна, С.Рахманінова, щорічні пушкінські читання та круглі столи для вчителів середніх шкіл області. Головним принципом діяльності товариства російської культури є збереження міжнаціональної злагоди в краї, сприяння процесу інтеграції росіян в українське суспільство, оскільки завдання соціалізації росіян у нових умовах перехідного періоду – важливий елемент досягнення його політичної і соціальної стабільності. Основними проблемами російської громади в області, на думку членів організації, є: відсутність теле- та радіомовлення російською мовою, російськомовного дубляжу офіційних засобів масової інформації регіону, скорочення шкіл з російською мовою навчання [6, с. 134].

Тривалий час у регіоні не було жодного товариства ромів. Основними чинниками, які гальмували культурні починання циган на Закарпатті, були: низький рівень освіти дорослих і дітей; високий рівень протиправних діянь; незадовільний стан таборових поселень; байдуже ставлення до свого життя та здоров'я; надзвичайно високий відсоток безробітних серед працездатного населення; ксенофобія з боку представників інших національностей.

28 травня 1990 р. в Ужгороді було створено перше об'єднання циган краю – «Рома». Через деякий час засновано ще низку громадсько-культурних організацій – «Романі Яг» (1993 р.), «Амаро дром» (1995 р.), «Ром сом» (1997 р.), асоціацію ромських громадських організацій «Єкгіпе» (1998 р.), «Лаутарі» (1998 р.), «Унг-ромен», товариство ромських жінок «Терне чая по Нево дром» (Молоді жінки по новій дорозі) (1999 р.), конгрес ромів Закарпаття «Праліпе» (2000 р.) [7, с. 52–58]. Основні напрями їх діяльності – культура, гуманітарна допомога, захист прав особистості. Особливістю ромських товариств була й залишається гостра

конкуренція між собою. Так, у товаристві «Рома» були представлені всі лідери циганських громад, але небажання спільно працювати, амбіційність окремих лідерів привели до утворення ще низки організацій, які не поширюють своєї діяльності далі обласного центру. Винятком є лише товариство «Романі Яг», яке утворило 6 районних осередків і є безумовним лідером серед інших ромських об'єднань.

Окремим питанням міжетнічної комунікації є відродження в краї русинської ідентичності. Русинський рух отримав максимальну підтримку органів державної влади: офіційно зареєстровані десятки русинських товариств і організацій, зокрема, обласні: «Общество Карпатських Русинів», «Общество Подкарпатських Русинів», «Сойм Підкарпатських Русинів» та ін., видаються газети, ведуться теле- і радіопрограми державними каналами, організовані недільні школи, проводяться фестивалі і т.д. Цим держава визнала етнічну, культурну, мовну та релігійну самобутність русинів як етнографічної групи українського етносу, такої ж як бойки, гуцули, лемки, литвини, поліщуки. Водночас політизація питання у вигляді так званого політичного русинства – вимог визнання русинів окремим народом, протиставлення русинів українцям, утворення автономної республіки, навряд чи відповідають справжнім інтересам українців-русинів та уособлюють прагнення більшості мешканців Закарпаття.

З другої половини 1990-х рр. у зв'язку зі збільшенням кількості національно-культурних товариств в області актуалізувалась і набула поширення ідея створення органу, який би здійснював їх координацію, сприяв обміну досвідом та взаємозбагаченню. Для задоволення потреб етнічних меншин, сприяння діяльності їх організацій у 1999 р. в Ужгороді відкрито перший в Україні Центр культур національних меншин. Центр є державним, культурно-інформаційним, організаційно-методичним та консультативним закладом. На його базі всі товариства мають можливість безкоштовно проводити збори, конференції, культурно-масові заходи, приймати гостей тощо. Створено Координаційну раду Центру, членами якої є голови національно-культурних товариств, працівники органів державної виконавчої влади та творчої інтелігенції.

Разом з відділом у справах національностей Закарпатської обласної державної адміністрації Центром щоквартально видається Інформаційний бюлетень, де зосереджені матеріали з актуальних питань етнокультурних процесів в області, нормативно-правових актів, рішень органів влади, які стосуються національного питання, подається хроніка подій із життя національних меншин та їх громадських організацій. Упродовж 2013 р. на базі Центру здійснювали статутну діяльність 38 національно-культурних товариств, які зареєстровані в Ужгороді і не мають власних приміщень [8]. У червні 2014 р. з роботою Центру культур національних меншин Закарпаття щодо створення умов для розвитку національних громад краю ознайомилися спостерігачі спеціальної моніторингової місії ОБСЄ в Україні.

Загалом, досвід функціонування національно-культурних товариств етнічних спільнот Закарпаття свідчить про те, що на сучасному етапі розвитку Української держави ці об'єднання через організацію культурних заходів сприяють гармонізації етнонаціональних процесів, виробленню таких норм поведінки, які дозволяють не просто співіснувати, але й плідно, конструктивно взаємодіяти, поважати та розуміти культуру представників інших національностей.

Незважаючи на певні труднощі у фінансуванні культурно-освітньої сфери, пов'язані з кризовими явищами української економіки та перманентною політичною кризою, в області активно розвивається україномовна освіта, збільшується кількість навчальних закладів, в яких навчання здійснюється мовами національних меншин. Про ефективну роботу державних органів влади в культурно-освітній сфері свідчить мережа освітніх закладів, яка в основному відповідає національному складу населення регіону.

Закарпатській області належить першість у сфері забезпечення мовно-культурних прав, тут створено мережу освітніх і культурно-мистецьких закладів для задоволення потреб етнічних груп. В області, крім україномовних, функціонують 118 загальноосвітніх навчальних закладів із навчанням мовами етнічних меншин, зокрема, 66 – угорською, 12 – румунською, 2 – російською, 1 – українсько-словацькою, 31 – українською та угорською, 4 – російською та

українською, 2 – українською, румунською, російською. Водночас діють 5 ліцеїв з угорською мовою навчання приватної форми власності. Для нечисленних меншин відкрито недільні школи з ромською, єврейською, польською та русинською мовами навчання. У 90 дошкільних закладах Закарпаття виховання ведеться мовами національних меншин: у 70 – угорською; 1 – російською; 2 – румунською; 17 – декількома мовами [9].

Щоправда, критична ситуація склалася з освітою ромів. Згідно з даними перепису населення у 2001 р. громада ромів України налічувала близько 47,6 тис. осіб, з яких близько 14 тис. проживало на Закарпатті. За даними Українського інституту соціальних досліджень, близько половини дітей ромів не відвідували школу. Найбільш неблагополучна ситуація з освітою – в місцях компактного проживання на Закарпатті, а також на Харківщині. За матеріалами газети «Романі Яг», у Закарпатській області тільки 83,7 % дітей ромів здобули неповну середню освіту, 14,5 % – загальну середню, 1,4 % – закінчили СПТУ, 0,3 % здобули середню спеціальну і лише 0,1 % – вищу [10].

В області функціонують 18 державних вищих навчальних закладів I-IV рівнів акредитації [11. с.115]. У 1998 р. при Ужгородському національному університеті розпочав свою роботу Центр гунгарології, який працює у тісному контакті з Національною Академією наук України та Академією наук Угорщини. Виходить щорічний журнал «Акта гунгаріка». Підготовлено та затверджено на вченій раді Ужгородського університету шкільний угорсько-український словник для учнів загальноосвітніх шкіл з угорською мовою навчання, також видано шкільний українсько-угорський та угорсько-український фразеологічний словник [12, с. 435–436].

Ужгородський національний університет на сьогодні є чи не єдиним в Україні вищим навчальним закладом, в якому представники національних меншин складають вступні іспити рідною мовою (угорською, російською, румунською, словацькою). В університеті функціонують угорське, румунське, словацьке, німецьке відділення філологічного факультету. В 2004 р. за ініціативи культурно-просвітницького товариства «Романі Яг» в університеті відкрито першу в Україні кафедру ромології. Серед

головних предметів кафедри – історія, культура та традиції ромів. Кафедра стала науково-методичним центром підготовки кваліфікованих викладачів для недільних ромських шкіл [13, с. 391]. На базі історичного факультету університету працює кафедра угорської історії та європейської інтеграції.

Незважаючи на позитивні зрушення щодо забезпечення освітніх запитів національних меншин регіону, є проблеми, які потребують свого розв'язання. Невирішеним залишається питання вивчення державної мови у школах з угорською і румунською мовами навчання. Українська мова у цих школах до 1991 р. не вивчалася. Багато вчителів, які навчають української мови і літератури, не володіють мовами меншин, що ускладнює спілкування з учнями. Не вистачає необхідних підручників, словників, іншої літератури. Навіть загальноосвітній рівень педагогічних кадрів, які викладають українську мову у середніх і старших класах, значно нижчий, ніж у інших предметників [14, с. 64–65].

Тож цілком закономірно, що за таких умов оволодіти державною мовою у школах з угорською та румунською мовами навчання на рівні, який гарантує учням цих шкіл успішну інтеграцію в українське суспільство і є однією з найважливіших умов їх самореалізації, надзвичайно складно. Проблема умов і рівня викладання державної мови у школах з мовами навчання національних меншин – це суспільно-політична проблема. Представники національних меншин, не володіючи на належному рівні українською мовою, не можуть рівноправно брати участь у громадському, економічному, політичному і культурному житті країни, а також реалізувати власні запити і потреби.

Водночас, за роки незалежності України зріс рівень суспільного престижу української мови. На Закарпатті українська мова поступово стає мовою міжетнічного спілкування. Посилився рівень мовної українізації майже всіх етнічних меншин.

У Закарпатській області створені належні умови для задоволення культурних потреб, збереження і розвитку культурних традицій національних спільнот. Із 476 клубних закладів області 94 функціонує в місцях компактного проживання національних громад. При них діють 455 колективів художньої самодіяльності. Серед них 74 обслуговують угорців, 5 – румунів, 11 – словаків, 4 – німців. З 499 бібліотек

112 діяло в місцях компактного проживання національних меншин (96 обслуговують угорців, німців – 5, словаків – 5, румун – 8). Їх книжковий фонд налічує 6,5 млн примірників (3,1 млн – російською, 406 тис. – угорською, 13,9 тис. – румунською, 5,9 тис. – словацькою, 4,7 тис. – німецькою мовами; 8,4 тис. – іншими мовами) [10].

Гармонізації міжнаціональних взаємин в області сприяли Закарпатський обласний український музично-драматичний театр в Ужгороді, Закарпатський обласний російський драматичний театр у Мукачевому та Закарпатський обласний угорський драматичний театр у Береговому, Центр німецької культури «Паланок» у Мукачевому, в Ужгороді – ромської культури «Романі Яг» та «Романі чгіб», в селищі Солотвино Тячівського району – Центр румунської культури.

Етнічні меншини мають доступ до засобів масової інформації: регулярно виходять телерадіопередачі угорською, румунською, словацькою, німецькою, російською мовами. У Закарпатській обласній державній телерадіокомпанії створено Творче об'єднання програм етнічних меншин, яке охоплює редакції угорського, румунського, словацького, німецького мовлень, а з 2008 р. – російського, русинського та ромського [10]. Окрім передач, що ведуться національними мовами, двічі на місяць випускається телерадіоальманах «Національно-культурні товариства Закарпаття», мета якого – повніше висвітлити життя всіх національностей, які проживають в області.

Важливу роль у формуванні суспільної думки, розвитку національної самосвідомості, задоволенні інформаційних потреб відіграють друковані засоби масової інформації. В обласних газетах «Новини Закарпаття», «Закарпатська правда» здійснюється систематичний випуск тематичних сторінок під рубрикою «В національно-культурних товариствах», відновлено дубляж російською мовою газети «Ужгород» (газета Ужгородської міської ради, заснована в 1999 р., тираж – 4700 примірників). В області зареєстровано 20 періодичних видань угорською (разом із дубляжами), 5 – російською, 3 – румунською, 4 – ромською, 4 – русинською, 2 – словацькою, 1 – німецькою, 49 – двома та більше мовами. 31 січня 2000 р. виповнилося 80 років з часу виходу першого номера угорськомовної газети «Karpati Igaz Szó» («Карпатське слово правди»), яка сьогодні є найвпливовішою серед

угорськомовних видань краю. Не менш популярною угорськомовною газетою є «Karpatalja» («Закарпаття»). Видання має не тільки електронну пошту, а й свою сторінку в мережі Інтернет [15]. У Берегівському, Виноградівському, Ужгородському та Мукачівському районах, де компактно проживає угорське населення, друкуються угорські дубляжі україномовних районних газет. Видаються регіональні газети румунською мовою «Мараморшани», «Апша» (газета румунської обласної спілки «Дачія»). У лютому 1999 р. вийшов перший номер циганської газети «Романі Яг». Видання здійснювалося трьома мовами – українською, ромською (кириличною) та угорською. Однак з фінансових причин випуск газети у 2006 р. було припинено. Словацькою мовою виходить газета «Підкарпатський словак» (газета товариства «Матіца Словенська») [16].

Завдяки зусиллям облдержадміністрації відновлено Дні добросусідства зі Словаччиною, Румунією, Польщею та Угорщиною. У 2003 р. проведено перший фестиваль культур національних меншин Закарпаття та Карпатського євро регіону «Мелодії солоних озер», у рамках якого відбулася зустріч жителів Солотвиного з вихідцями селища, які нині проживають у різних куточках України та за її межами. У 2006 р. проведено сьомий театральний фестиваль «Етнодіасфера». У фестивалі взяли участь театральні колективи з України. Зарубіжними гостями були колективи з Білорусі та Сербії. Традиційними стали свята: словацької народної творчості «Словацька веселіца», румунського мистецтва «Мерцишор», угорського мистецтва, народної творчості німців Закарпаття, фестивалі російської культури [16].

Таким чином, дослідження міжкультурної комунікації на Закарпатті між етнічними українцями, субетнічної групою українців – русинами та укоріненими тут етнічними групами угорців, румунів, словаків підтвердило наявність у суспільстві певних регіональних стереотипів і символів щодо сприйняття українців етнічними меншинами і навпаки, що перешкоджає конструктивному діалогу соціуму та поглиблює кризу національної ідентичності. Встановлено, що на формування національної (регіональної) ідентичності значний вплив мали культурно-історичні та політико-ідеологічні чинники. Тому лише подолання, а можливо, й толерування культурних та

ідеологічних розбіжностей сприятимуть не лише соціально-економічному розвитку Закарпаття, але й швидкому та безболісному конструюванню національної ідентичності сучасної України, її туристично-культурній привабливості.

1. Закарпаття в етнополітичному вимірі. – К.: ПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2008.
2. Ярмоленко М. І. Регіональні особливості етнокультурних процесів в Україні у радянську і пострадянську доби: Монографія / Марія Ярмоленко. – Львів, 2012.
3. Шутанич Н. Етнонаціональна політика України: досвід Закарпаття / Наталія Шутанич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://centerkultur.xtreemhost.com/archives/1419>.
4. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. – К., 2000.
5. Біла С. Карпатський євро регіон як чинник європейської інтеграції України / Світлана Біла, Валентина Романова // Стратегічні пріоритети. – 2013. – №3 (28). – С. 78–88.
6. Мигович І. Закарпатський соціум: етнологічний аспект / І. Мигович, М. Макара. – Ужгород: Патент, 2000.
7. Мітряєва С. Міжнаціональні аспекти консолідації українського суспільства (регіональна модель): Монографія / С. Мітряєва. – К. – Ужгород: Національний інститут стратегічних досліджень (Закарпатська філія), 2001.
8. Звіт про виконання у 2013 році Програми «Центр культур національних меншин Закарпаття на 2011 – 2015 роки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://centerkultur.xtreemhost.com/archives/date/2014/07>.
9. Національні меншини Закарпаття: цифри і факти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakarpattya.net.ua/News/64717-Nacionalni-menshyny-Zakarpattya-cyfyry-i-fakty>.
10. Національно-культурні товариства Закарпаття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.uzhgorod.ua/novosti/7617/>.
11. Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи [Текст] / Д. В. Табачник [та ін.]. – К.: Етнос, 2004.
12. Ткач Д. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій: Монографія / Д. Ткач, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К.: МАУП, 2004.
13. Лойко Л. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність / Л. Лойко. – К.: Фоліант, 2005.
14. Освітньо-виховні проблеми національних меншин Закарпаття / В. В. Сагарда, М. Ю. Токар, В. С. Фернега; Закарпат. наук.-метод. центр освіти нац.

меншин при Ужгород. держ. ун-ті – Філ. наук.-метод. центру серед. освіти М-ва освіти і науки України. – Ужгород, 2000.

15. Бідзіля Ю. Мовна політика у ЗМІ в поліетнічному середовищі (на прикладі сучасних періодичних видань Закарпаття) / Юрій Бідзіля // Електронна бібліотека Інституту журналістики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=289>.

16. Закарпатська ОДА. Управління, відділи ОДА. Відділ національностей та релігій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.carpathia.gov.ua/ua/publication/content/497/htm>.